

Eituskonstruktsioonid eesti vanemas kirjakeeles

Pille Penjam

Tartu ülikooli teadur

Eitus on grammatiline kategooria, mida kasutatakse üldjuhul mingi väite ümberlukkamiseks, selle väite sisule vastupidise väljendamiseks. Näiteks väljendab eitav lause *minu emal ei ole heledad juuksed* vastupidist kui jaatav lause *minu emal on heledad juuksed*.

Eitus eesti keeles

Eesti tegusõna eitusvormid kuuluvad pöördeliste verbivormide hulka. See tähendab, et nad esinevad lauses öeldisena nii ainsuse kui ka mitmuse eri pööretes, nt *mina ei tee, sina ei tee, nemad ei tee* (võrdle käändeliste verbivormidega, nagu *tegema, tehes, tehtav*, mis ei ole kunagi lauses iseseisvaks öeldiseks). Siiski on eitusvormid eesti keele pöördeliste verbivormide hulgas mõnevõrra tavadud, sest üldjuhul lõpevad pöördelised verbivormid pöördelõpuga (nt *mina teen, tema teeb, meie teeme; sina tegid, nemad tegid; ma teeksin, te teeksite; teie tehke, tehkem*), aga eitavad verbivormid on alati ühesuguse kujuga, ükskõik millises pöördes need sisuliselt esinevad, näiteks olevikus *mina ei tee, tema ei tee, meie ei tee* või lihtminevikus *mina ei teinud, tema ei teinud, meie ei teinud*.¹

Miks see nii on? Kuidas on juhtunud, et eitusvormid on küll pöördelised, ent ometi pöördelõppudeta? Tegelikult on keeleajaloost teada, et alati ei ole see sugugi nii olnud – eesti keele eelkäijaks olnud läänemeresoome algkeeles olid eitusvormides pöördelõpud täiesti olemas. Need pöördelõpud ei kuulunud aga mitte põhiverbi juurde,

¹ Peale eitusvormide on pöördelõppudeta ka möönva kõneviisi vormid (*mina tehku, sina tehku*), samuti võivad pöördelõputa olla tingiva kõneviisi vormid (nt *mina teeks(in), sina teeks(id)*). Pöördelõppu ei ole ka käskiva kõneviisi ainsuse teises pöördes (*tee!*), kuid ülejäänud käskiva kõneviisi vormid on pöördelõppudega (*tehke!, tehkem!*).

vaid pöördus hoopis eitussõna (sellist pöörduvat eitussõna nimetatakse eitusverbiks). Vanad läänemeresoome eitusvormid võisid välja näha umbes niisugused: **minä en tee*, **sinä et tee*, **hen* ('tema') *eb(i) tee*, **mek emmek tee*, **tek ettek tee*, **hek* ('nemad') *evät tee*. Muutus, mille käigus sai pöörduvast eitusverbist muutumatu eitussõna *ei*, toimus eesti keeles umbes II aastatuhande keskpaiku ning selle põhjuseks peetakse saksa keele mõju.

Lisaks eitusvormide omapärasele, pöördelõppudeta vormistusele tuleb eesti keele eituse puhul märkida veel üht olulist joont: nimelt peab eesti keeles isegi siis, kui eituse fookuses ehk sisulises keskmes ei asu tegelikult kogu lause ega ka mitte öeldisverb ise, vaid mõni muu lauseliige, panema eitavasse vormi siiski ka öeldise, näiteks *ta ei käi (mitte) kuskil*, *seadet ei kasutata (mitte) täie võimsusega*. Sellisel juhul võib (aga ei pruugi) eituse fookust rõhutada selle ette lisatav eitussõna *mitte*, ent isegi koos *mitte*-sõnaga ei saa öeldisverbi muuta jaatavaks: pole võimalik öelda *ta käib mitte kuskil* ega *seadet kasutatakse mitte täie võimsusega*.

Eesti vanem kirjakeel ja saksa keele mõju

Esimesed pikemad eestikeelsed tekstid, mis on tänini säilinud, pärinevad 16. ja 17. sajandist. Sel perioodil pandi eesti keelt kirja eeskätt sakslastest kirikuõpetajate tarbeks, et need oskaksid eestlastele arusaadavas keeles jumalateenistusi ja muid kirikutalitusi korraldada. Eesti-keelsed tekstid tõlgiti tavaliselt saksa keelest (harvem heebrea, ladina või kreeka keelest) ning nende autoridki olid tol perioodil sakslased, kes ei osanud eesti keelt ideaalselt. Seetõttu võib eesti keele vanemates kirjapanekutes märgata kõigil tasanditel (nii sõnavaras kui ka vormi- ja lausemoodustuses) ulatuslikke saksa keele mõjusid, mille avaldumist on omakorda soodustanud asjaolu, et eesti keelt ei püütudki tollal kirja panna tingimata just nii, nagu eestlased seda rääkisid – talupoegade keelt peeti lihtsakoeliseks ja arenematuks ning saksa ja ladina eeskuju kasutamine sellise „madalat tõugu” keele kujundamisel näis igati kiiduväärt tegevus.

Üks huvitavamaid nähtusi, mis peegeldab toonaste sakslastest autorite raskusi kirikutekstide eesti keele tõlkimisel, ongi vanema kirjakeele eitustarindid. Nimelt on saksa eituskonstruksioonid eesti omadest märkimisväärselt erinevad: öeldisverb esineb saksakeelses eitavas lauses alati koos pöördelõpuga. Tavalisim saksa eitussõna *nicht* on aga

muutumatu, näiteks *ich laufe nicht, du läufst nicht, er läuft nicht* (morfeem-morfeemilt eesti keelde tõlgituna ligikaudu vastavalt ‘ma jooksen mitte’, ‘sa jooksed mitte’, ‘ta jookseb mitte’). Kui aga eituse fookuses on mingi muu lauseliige peale öeldise, kasutatakse saksa keeles eituse vormistamiseks mitmesuguseid eitava sisuga asesõnu ja asemäärsõnu (näiteks *niemand* ‘mitte keegi’, *kein* ‘mitte mingi, mitte ükski’, *nimmer* ‘mitte kunagi’). Seejuures jääb erinevalt eesti keelest, kus öeldis peab olema alati eitavavormiline, saksa keele öeldis niisugusel juhul ikka tavapärasesse jaatavasse vormi ning sellele ei lisata eitussõna *nicht*. Nii tuleks näiteks lause *keegi ei jookse* tõlkida saksa keelde kujul *niemand läuft* (selle kohmakas otsene toortõlge eesti keelde oleks niisiis ‘(mitte) keegi jookseb’); lause *sul ei ole aega* oleks saksa keeles vastavalt *du hast keine Zeit* (‘sul on (mitte) mingit aega’).

Nagu siin toodud lihtsatest lausetestki ilmneb, on saksakeelsete eituskonstruktsioonide eesti keelde tõlkimine üpris keerukas ettevõtmine, mis ilusa eestipärase tulemuse saamiseks nõuab lause struktuuri märkimisväärset muutmist. Seega on üsna ootuspärane, et sakslastest pastorid nägid piibli- ja jutlusetekstide pikkade keerukate lausete eituskonstruktsioone tõlkides üksjagu vaeva ning tulemuski on õige mitmekesine.

Eitus 17. sajandi eesti kirjakeeles

17. sajandiks oli kõneldavas eesti keeles saanud pöördelisest eitusverbist enamalt jaolt muutumatu eitussõna, mida võidi murdealast olenevalt kasutada kujul *ei*, *ep* või *eb*. Seda peegeldavad ka toonased kirjalikud tekstid, kus eitussõna on üldjuhul pöördumatu, nt

- (1) *sest münnul ep olle keddakit tehta* ‘sest minule ei ole midagi teada’ (Stahl 1638)²

Eelmises näites on eitust väljendatud üpris samasugusel moel kui tänapäevalgi, ent see ei ole vanale kirjakeelele siiski eriti tüüpiline: kuna saksa keeles esines öeldisverb koos eitussõnaga *nicht* pöördelõpulisena, oli ka eesti vanas kirjakeeles tavalisem, et eitavale tegusõnale lisati pöördelõpp, nt

² Kõik näitelauseid siin ja edaspidi pärinevad Tartu ülikooli eesti vana kirjakeele korpusest, mis asub internetis aadressil <http://www.murre.ut.ee/vakkur/>.

- (2) *Eth siña surmast üllestousnut ollet/ ep sahn minna hauwa siddes jehma* ‘Et sina oled surmast üles tõusnud, ei jää mina(gi) hauda’ (Stahl 1637)

Huvitav on see, et ka käskiva kõneviisi eitusvormides ehk keeldkõnes kasutati samasugust malli: öeldisverbile lisati pöördelõpp (keeldkõnes tehakse seda ka tänapäeva eesti keeles), aga eitussõna *ära*, mis on eesti keeles tegelikult endist viisi pöörduv (*ärgem, ärge, ärgu*), kasutati muutumatuna, nt

- (3) *Münno lapset/ erra armastakem mitte sannade kahs/ ep kahs keele kahs/ erranis tegko ninck tödde kahs.* ‘Minu lapsed, ärgem armastagem mitte sõnadega ega keelega, vaid teo ning tõega’ (Stahl 1638)

Tihti ei kasutatud väitlauseis aga koos pöördelõpulise öeldisega mitte eitussõna *ei/ep*, vaid eitussõna *mitte*, nt

- (4) *Minna sahn otzitut neist/ kumbat mitte minno jerrel küssisit* ‘Mind hakkavad otsima need, kes minu järele ei küsinud’ (Blume 1662)

Siiski võisid *ei/ep* ja *mitte* esineda ka koos, nt

- (5) *se Peiwlick ninck Ku, eb tullewat mitte nÿ ligki meÿe iure* ‘See päike ja kuu ei tule (mitte) nii ligi meie juurde’ (Müller 1600–1606)

Huvitav on ka see, et kui tänapäeval asuvad eitussõna *ei* ning tema juurde kuuluv tegusõna alati kõrvuti, võib vanas kirjakeeles nende vahele veel teisigi sõnu mahtuda, nt

- (6) *sesinane Lapsukene iütleb isze, Et eb tæma mitte olle tulnut, nente Eikedede p/-rast* ‘Seesinane lapsukene ütleb ise, et tema ei ole tulnud (mitte) nende õigete pärast’ (Müller 1600–1606)

Mõnes üksikus vana kirjakeele lauses võib näha jälgi ka kunagisest läänemeresoomelisest pöörduvast eitusverbist (vormid *en, emme, evat*). Siiski on seda enamasti tarvitatud mitte-läänemeresoomepäraselt koos põhiverbi pöördelise vormiga, nt

- (7) *minna en tunnen sedda Jnnimesse* ‘mina ei tunne seda inimest’ (Stahl 1638)

Üks kõige omapärasemaid nähtusi vana kirjakeele eituskonstruktsioonide juures on aga see, et kuna saksa keeles piisab eituse väljendamiseks sageli lihtsalt eitava asesõna või asemäärsõna kasutamisest (vt saksa keele mõju peatükis esitatud näiteid), on eestikeelsete tekstide sakslastest autorid pidanud samal moel tarvitatavaiks ka mõningaid eesti keele asesõnu, nagu *keegi*, *mingi*, *ükski*. Need sõnad esinevad tänapäeva eesti keeles küll tõepoolest enamasti eitavas lauses, kuid ainult nende abil eitust moodustada muidugi ei saa (võib küll öelda *ükski mees ei tulnud*, aga mitte **ükski mees tuli*). Vana kirjakeele tekstides on neid asesõnu aga saksa keele eeskujul tihti kasutatud lause ainukese eituse väljendamise vahendina, nt

- (8) *Peame meije muh keddaki sisse ussuma/ kud Jummal sisse üxnes*
‘Meie ei pea kellegi muu sisse uskuma, kui üksnes Jumala sisse’
(Blume 1667)
- (9) *minna ollen ickas opnut kohli sees .. ninck ollen middakit nurgas sallaja rehcknut* ‘Min olen ikka koolis õpetanud ning ei ole midagi nurgas salaja rääkinud’ (Stahl 1638)

Iseäranis kummaliseks teeb niisugused „eitava” asesõnaga laused asjaolu, et teinekord on neidsamu asesõnu kasutatud ka jaatavates lauses, mistõttu võib ilma konteksti tundmata olla raske arugi saada, kas mõeldud on eitust või jaatust. Järgmises näites on sõnu *keegi* ja *miski* kasutatud kahes esimeses osalauses jaatuse väljendamiseks, kolmandas osalauses väljendab aga asesõna *keegi* hoopis eitust!

- (10) *Kus agkas kekit hend lassep tutta/ tem~a on middakit/ kus tem~a doch keddakit on/ se pettap hend issi.* ‘Kui aga keegi laseb endal tunda, et ta on miski, kuigi tema tegelikult keegi ei ole, siis see petab iseend.’ (Stahl 1638)

Niisiis on eitust vanas kirjakeeles väljendatud üpris mitmel moel, seejuures mõnigi vana kirjakeele eituskonstruktsioon võib tänapäeva eestlasele tunduda võrdlemisi kummaline ja ootamatu. Väärrib märkimist, et kuigi oletamisi võiks kõiki toonaseid eitustarindeid pidada toortõlgeteks saksa keelest, selgub tekstide lähemal uurimisel, et vastavus eesti tõlke ja saksakeelse lähteteksti vahel pole tegelikult kaugeltki mitte nii lihtne ega ühene.

Kokkuvõte

Eesti vanema kirjakeele tekstid peegeldavad hulgaliselt saksa keele mõjusid. Kuna eitust vormistatakse eesti ja saksa keeles väga erinevalt, on eituskonstruktsioonide tõlkimine 17. sajandi sakslastest kirjameestele ilmselt suuri raskusi valmistanud ning eestikeelsetes tekstides leidub hulgaliselt omapäraseid poolsaksalisi-pooleestilisi eitusi. Üheks omapärasemaks nähtuseks vana kirjakeele eituskonstruktsioonide juures on mõne asesõna, nagu *keegi*, *mingi*, *ükski*, tarvitus eitussõnana.

Soovitusi edasilugemiseks

Künnap, Ago 2001. *Es peab pidama*. – Keel ja Kirjandus 8, 579–582.

Penjam, Pille 2010. Eituskategooria Heinrich Stahli eesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 55 (2009). Toim. M. Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.

Rajandi, Henno 1967. Some general properties of the Estonian negation system. – Soviet Finno-Ugric Studies 1, 11–21.

Sang, Joel 1983. Eitus eesti keeles. Toim. H. Rajandi. Tallinn: Valgus.

Ziegelmann, Katja 2008. Eitusest eesti vanas kirjakeeles. – Koolitus ku keele ja kultuuri umamoodu hoitja. Haridus keele ja kultuuri omapära hoidjana. The Role of Education in Preserving the Distinctiveness of Local Cultures and Languages. Toim. Jüvä Sullõv. (= Võro Instituudi toimõndusõq 22. Publications of Võro Institute 22.) Võro, 84–96.

Viitso, Tiit-Rein 2003. Põhiverbi muutumine eitussõna järel, *lingua franca* ja algkeel. – Keel ja Kirjandus 1, 24–31.